

19. Petrov, V. P. (1972). Etnohenez slovia. Dzherela, stan rozvytku i problematyka [Ethnogenesis of the Slavs. Sources, State of Development and Problems]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
20. Petrov, V. P. (1968). Podsechnoie zemledeie [Slash Agriculture]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
21. Petrov, V. P. (1992). Pokhodzhennia ukrainskoho narodu [The Origin of the Ukrainian people]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
22. Petrov, V. P. (1966). Yazyk. Etnos. Folklor [Language. Ethnos. Folklore]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kiev [in Russian].
23. Tolochko, A. P. (2015). Ocherki nachalnoi rusi. Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus [in Russian].
24. Tomashevskii, A. (2008). Vnesok V. P. Petrova u stanovlennia vitchyznianskykh ekoloho-hospodarskykh doslidzhen sloviano-ruskoi doby. In: V. I. Popyk (Ed.). *Biographistica Ukrainica*, Vol. 4, pp. 436–442, Kyiv [in Ukrainian].
25. Yaremchuk, V. (2019). The Problem of Ethnicity of Cherniakhiv Archeological Culture in the Scientific Heritage of Mykhailo Braichevskyi. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 11, 190–201 [in English].

Дата надходження статті до редакції: 10.10.2019.

Анна Гедьо

ORCID iD 0000-0003-4151-0747

Ірина Грідіна

ORCID iD 0000-0002-3398-7708

УДК 94(477+495)“1937/1938”:323.281

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.3

НЕПРИПУСТИМИ «ОПЕРАЦІЇ» ПАМ'ЯТІ: РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ГРЕКІВ В УКРАЇНІ

У дослідженні висвітлюються перебіг та причини так званої «грецької операції» на тлі підготовки й проведення «національних операцій» під час «Великого терору» 1937–1938 рр. Зазначаються мотиви сталінського керівництва у здійсненні репресій стосовно грецького населення України. Винайдення різноманітних чинників та приводів ліквідувати господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» й неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства нацменшини, в умовах нагнітання страху перед здебільшого міфічним ворогом, перекладання усіх прорахунків у внутрішній та зовнішній політиці на «п'яту колону» призвело до необґрунтованих звинувачень, масових арештів, страшних вироків грецькому населенню України.

Звернення до історії сталінських репресій на тлі гібридної війни Росії проти України є гостро актуальним. «Ренесанс сталінізму» в Росії, навіть за його уявну символічність, коли реабілітується роль Йосифа Сталіна у проведенні політичних репресій, втілення сталінської тематики у вигляді наочної пропаганди, є складовою російсько-українських війн пам'яті.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, репресії, «національна операція», «грецька операція», історична пам'ять.

Anna Hedo,

Iryna Gridina

INADMISSIBLE MEMORY “OPERATIONS”: REPRESSIONS AGAINST THE GREEKS IN UKRAINE

The study illustrates the preparation and conduct of «national operations» during the “Great Terror” of 1937–1938 and shows the course and causes of the so-called “Greek Operation”. The motives that guided the Stalinist leadership, repressing the Greek population of Ukraine, in particular, Stalin's desire to retaliate against the Soviet Greeks for the failure of the special operation in Greece, were noted (in 1935 a monarchy was restored in Greece, which led to the prohibition and deepening of the Communist Party of Greece into the underground, from which it had some plans to spread influence over the Southeast and South America). Inventing a variety of factors and reasons to eliminate economically sound and culturally

organized national minority, and therefore “dangerous” and unacceptable for building a homogeneously unified Soviet society in the face of fear for the most part mythical enemy, translating all miscalculations into “fifth column”, led to unjustified accusations, mass arrests, terrible sentences to the Greek population of Ukraine.

The appeal to the history of Stalin’s repression against the backdrop of Russia’s hybrid war against Ukraine is urgent. The “Renaissance of Stalinism” in Russia, even with its imaginative symbolism, which rehabilitates Stalin’s role in political repression, embodies Stalinist themes in the form of visual propaganda, is a component of Russian-Ukrainian memory wars. The manipulation of historical memory, the attempt to interpret contemporary events and processes in the light of ideas inherited from the USSR are part of a strategy to restore Russia’s status as a world leader, where the figure of Stalin and the rehabilitation of Stalinist politics play a lasting role. It should be clearly understood that manipulating commemorative practices in times of war is nothing more than military “operations.” In the case of Stalinist repression, in particular against national minorities, it is not simply an effort to justify them in the past, but a preparation for resolution in the future. The memory of the Great Terror at the center of which is the population of Ukraine is the most important component of our country’s humanitarian security and historical policy.

Key words: Stalinist totalitarian regime, repressions, “national operation”, “The Greek operation”, historical memory.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Гедьо А., Грідіна І., 2019

«Ренесанс сталінізму» в Росії, навіть при його уявній символічності (обкладинки книг просталінської псевдонаукової літератури, встановлення або суперечки навколо встановлення пам’ятників Сталіну у великих російських містах, в окупованому Донецьку, виправдання репресій у виступах політиків, формування неосталінського напрямку в сучасній російській історіографії, яка реабілітує роль Йосифа Сталіна у проведенні політичних репресій, втілення сталінської тематики у вигляді наочної пропаганди тощо), є складовою історичної політики РФ у гібридній війні проти України. Маніпулювання історичною пам’яттю, намагання інтерпретувати сучасні події та процеси у світлі успадкованих від СРСР уявлень, зокрема про Другу світову війну, мають не ситуативний характер, а є частиною стратегії з відновлення РФ статусу світового лідера (Литвиненко О.М., 2015), де фігура Сталіна та реабілітація політики сталінізму відіграє не останню роль. Разом з тим пам’ять про Великий терор, у центрі якого опинилось населення України, є найважливішим складником гуманітарної безпеки та історичної політики нашої держави, що знайшло підтвердження на законодавчому рівні (Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII; Закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII).

Ми повинні усвідомлювати, що «большевизм» перервав історичні зв’язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в інших країнах, жоден директор установ і підприємств не ведуть свій рід від гетьмана Михайла Ханенка, графа Григорія Милорадовича, полковника Мартина Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. ...Проте, що з’явився єдиний совецький народ, ми

переконаємося щодня. Існування ж української нації, об’єднаної спільною свідомістю, спільними ідеалами й спільною волею — під великим питанням», — зазначав у своєму дослідженні відомий український історик і джерелознавець Сергій Білокінь (Білокінь С., 2017. С. 6–7).

Тим більш цинічними та блюзнірськими видаються традиційно орієнтовані на Україну кремлівські звинувачення у фашизмі як одного з розповсюджених сьогодні прийомів інформаційної специфіки російсько-української гібридної війни, спрямованої на руйнування існуючих і формування нових інтерпретаційних та словесних механізмів сприйняття дійсності (Світова гібридна війна: український фронт, 2017. С. 43–45). У контексті так званого «захисту» російською владою російськомовних громадян у Криму та на Донбасі є цілком доречним і гостро актуальним звернутися до проблеми Великого терору, під час якого разом із класовими переслідуваннями та чистками партійно-державної еліти в Україні було реалізовано декілька операцій проти національних меншин, зокрема греків.

Метою статті є аналіз репресивних дій радянської тоталітарної держави проти греків України у другій половині 1930-х років для розуміння того, як саме пам’ять про них має стати основою комеморативних практик сьогодення.

У дослідженні зазначеної проблеми цікавою є думка західних дослідників щодо етнічних чисток у СРСР. Вивчаючи радянську національну політику, професор Гарвардського університету Тері Мартін висловив цікаві міркування з приводу парадокса співіснування у політиці Йосифа Сталіна націотворення і націоналізації. Автор пропонує кілька відповідей на надзвичайно важливе запитання: чому Радянський Союз, не прагнучи перетворитися на етнічно гомогенну

національну державу, таки вдавався до етнічних чисток?

По-перше, зазначає Т. Мартін, починаючи з 1920-х років радянська влада підтримувала політику створення максимально етнічно однорідних сільськогосподарських регіонів, що частково було відповіддю на силу національних рухів, частково — візією перехідного етапу (етапу цілковитого національного визволення) до стадії справжнього «інтернаціонального братерства трудящих». По-друге, режим використав поширені настрої етнічної ворожості до корейців, поляків, німців, фінів і, депортуючи ці групи, прагнув здобути підтримку більшості населення, водночас заспокоював себе, зменшуючи загрозу «закордонних впливів», які здавалися особливо небезпечними у середовищі прикордонних етнічних спільнот, що могли сподіватися підтримки від сусідніх, зазвичай антирадянські налаштованих країн. По-третє, до початку 1930-х років СРСР сам активно і досить успішно застосовував «принцип П'ємонту», прагнучи переконати, передусім українців і білорусів на теренах Польщі, що справжнє втілення їхніх національних і соціальних прав можливе лише в складі Радянського Союзу. Проте згодом уряд почав усвідомлювати й можливі зворотні наслідки надкордонних етнічних зв'язків (Martin T., 1998).

У вивченні означеного питання виокремимо кілька трактувань причин саме «національних операцій», здійснюваних сталінською владою під час Великого терору. На думку автора української геополітичної концепції, одного з видатних ідеологів українського націоналізму Юрія Липи, коли «Хазяїнові» стало ясно, що керувати світовою революцією йому не доведеться, бо він матиме справу з однією величезною державою, виникла проблема її унітарності: «Яко головний засіб утотожнення своїх територій, кремлівські доктринери поставили переселення мас. Ставка Москви на те, що їй удасться попросту перемішати свої народи, як ось мішається олива, бруд і вода. Ставка на те, щоб своїми маневрами мас перейти від формули «совітські народи» до «совітського народу». Тоді тільки бльок Москви був би чогось вартий обіч інших європейських і азійських бльоків, як Японія, Британія, Рим. Можливо, що приваблює Москву й приклад американського (З.Д.А.) котла племен і народів. ...Москва робить у себе переселення людських мас на широку скалю...» (Липа Ю., 1938). Автори та упорядники Донецької серії «Реабілітованих історією» зазначали, що Великий терор і етнічні чистки як його складник спрямовувались передовсім на знищення політичних суперників, колишніх керівників опозиції і ухилів партії, криваву чистку партійного та державного апарату, старих більшовиків та «колишніх», знищення осередків вільнотумства передовсім у середовищі інтелігенції

та «націоналізмів» (Реабілітовані історією: у 27 т., кн. 1, 2004. С. 40)

В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова аргументовано доводять, що суспільство, яке мутувало в умовах масового терору протягом двадцяти років радянської дійсності, на той час вже було цілком дезорієнтоване, розсоціалізоване і деморалізоване. На ідеях невідворотного заострення класової боротьби виросло щонайменше два покоління радянських громадян, які ментально абсолютно не сприймали навіть старих більшовиків, не те, що маргінальні соціальні групи — так званих «колишніх». Масовий психоз та заперечення всіх стандартів соціального співжиття, власне, і стали підосновою масового терору. Не лише Йосиф Сталін був відповідальний за нього. Доведене багатьма роками більшовицької революції до стану афекту суспільство самознищувало в собі все, що не вписувалося в більшовицький революційний дискурс, включаючи його безпосередніх творців (Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л., 2016. С. 156).

Вивчаючи дискусійні проблеми щодо причин проведення сталінським режимом саме «грецької операції» в межах СРСР, російський дослідник І. Джуха заперечив ідею про особисту неприязнь Сталіна до греків. Одна із причин, на його думку, полягала у проживанні на території СРСР значної кількості підданих Греції, вони склали 95 % від загальної кількості всіх іноземних підданих, які перебували у Радянському Союзі. Їх мешкання на радянській території зумовлювалося бажанням Йосифа Сталіна використати цих людей для розгортання підпільної і диверсійної роботи на Близькому Сході та в Південній Америці. Однак у 1935 р. у Греції відбулася реставрація монархії і до влади прийшов генерал Метаксаса — прихильник військової диктатури та відновлення монархії, внаслідок чого комуністична партія Греції, з якою сталінська влада пов'язувала певні плани розповсюдження впливу на Південний Схід та Південну Америку, була заборонена і загнана у глибоке підпілля. У цьому контексті греки на теренах СРСР стали «небезпечними» і кваліфікувалися як «п'ята колона» (Джуха І., 2006. 416 с.). Позицію І. Джухи поділяють Р. Подкур та маріупольські дослідники В. Романцов й О. Богатікова (Подкур Р., 2016. 216 с.; Романцов В., Богатікова О., 2011. С. 17–22). Разом з тим вони наголошують на недоречності вирізняти з-поміж інших якусь одну причину, що, на наш погляд, є цілком слушно. Нашарування різноманітних чинників, причин та приводів ліквідувати господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» та неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства нацменшини, в умовах нагнітання страху перед здебільшого міфічним ворогом, перекладання усіх прорахунків у внутрішній та зовнішній політиці на «п'яту

колонну» тощо, — усе це призвело до масових арештів, необґрунтованих звинувачень, страшних вироків грецькому населенню України.

Щоб усвідомити масштаб трагедії грецького народу, використаємо статистику. За переписом населення 1926 р., в УРСР проживало 104 666 греків. За даними Центрального статуправління, у республіці працювало 15 грецьких шкіл з 5-річним курсом навчання (для дітей 8–13 років) і одна грецька школа з 4-річним курсом навчання (для учнів 13–17 років) із загальною кількістю 1 348 учнів. 13 липня 1926 р. рішенням колегії Народного комісаріату освіти України у Маріупольському педагогічному технікумі було відкрито грецьке відділення з наміром згодом перетворити його на грецький педагогічний технікум. Це був єдиний в Україні заклад такого типу. Вже через рік на грецькому відділенні педтехнікуму навчалось 425 осіб. Педагогічні кадри цього закладу були сформовані з кращих національних педагогів Приазов'я. На поліграфічній базі Маріуполя здійснювалась видавнича діяльність грецькою мовою для освітніх та культурних потреб греків України. 27 жовтня 1930 р. у Маріуполі вийшов перший номер грецької газети «Колехтивистис». Останній її номер читачі отримали 17 грудня 1937 р. (через шість днів після горезвісної директиви № 50215 про початок «грецької операції»). Усього ж вийшло 972 номери «Колехтивистиса». 7 листопада на його шпальтах було опубліковано перший літературний твір на мові греків Приазов'я — поема Г.А. Костоправа «Ламброс» (Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А., 2009. С. 25–28), автор якої 23 грудня 1937 р. Маріупольським відділом НКВС був заарештований, а 14 лютого 1938 р. за вироком НКВС та прокурора СРСР — розстріляний (Книга пам'яті греків України, 2005, с. 257). У 1931 р. в Україні діяло 20 грецьких бібліотек, 19 сільських домів культури, 4 хати-читальні. 23 лютого 1932 р. у Маріуполі розпочав роботу перший у СРСР професійний Державний грецький театр. Наприкінці 1935 р. було створено грецький фольклорний ансамбль пісні та танцю Сартанської машинно-тракторної станції (Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А., 2009. С. 25–28). Але грудень 1937 р. повністю перекреслив досягнення на шляху національного будівництва, а майже усіх активістів цього руху — винищив.

Протягом другої половини 1937–1938 років на території України було проведено масові репресії проти національних меншин. Розпочалася «національна операція» Великого терору з оперативного наказу від 25 липня 1937 р. про підозрілих у шпionaжі німців. Через кілька тижнів, 11 серпня 1937 р., відповідно до директиви НКВС СРСР № 00485, було розпочато одну з найбільших національних операцій — «польську»,

метою якої став «розгром антирадянської роботи польської розвідки і диверсійно-повстанської низової мережі «ПОВ» — Польської організації військової. Пояснення було цілком у дусі сталінської доктрини «обложеної фортеці» та «підступи ворога» — «нечувані злочини фашистсько-повстанської і терористичної діяльності польської розвідки в СРСР» (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 7). Окремо було проведено аналогічні заходи проти румун, латишів, китайців, корейців, афганців, іранців, греків та ін. 11 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов підписав директиву № 50215 про нібито «викриття» та процес «ліквідації» органами НКВС розгалуженої мережі грецьких націоналістичних шпигунсько-диверсійних, повстанських, шкідницьких організацій, кінцевою метою яких є ліквідація радянської влади в місцях компактного проживання греків на території СРСР, відторгнення цих територій і створення на них буржуазної держави фашистського типу» (Цит. за: Книга пам'яті греків України, 2005. С. 7)

Під арешт підпадали як громадяни СРСР, так і громадяни Греції, які 1) перебували на оперативному обліку й в оперативній розробці; 2) колишні великі торговці, спекулянти, контрабандисти, валютники; 3) греки, які проводили активну антирадянську, націоналістичну роботу із середовища розкуркулених, а також ті, хто сховався від розкуркулення; 4) політемігранти та нелегали, які прибули із Греції чи інших країн; 5) всі проживаючі на території СРСР греки — «закордонні агенти ІНО НКВД і Разведывательного управління РККА» (Директива НКВД СРСР від 11.12.1937 р. № 50215).

Місцевим органам НКВС наказувалося «особое внимание обратити на тщательную очистку» від означених категорій оборонні, транспортні підприємства та електростанції, військові підрозділи, апарати НКВС тощо. Як і в інших «національних» наказах, М. Єжов вимагав «одно-временно с развертыванием операции по арестам проводить энергичную следственную работу с целью исчерпывающего вскрытия всех очагов и линий шпионско-диверсионной, повстанческой и националистической работы греческой разведки, обращая особое внимание на вскрытие всех связей агентуры греческой разведки с разведками английской, немецкой и японской» (Директива НКВД СРСР від 11.12.1937 р. № 50215).

М. Єжов звертав увагу на те, що для арешту осіб з партійного та командного складу, які мають спеціальні звання, необхідна санкція НКВС СРСР.

Слідство і засудження мало відбуватися згідно з оперативним (польським) наказом НКВС СРСР № 00485 через «вищу двійку».

Про результати операції начальники УНКВС мали доповісти вже 18 грудня 1937 р. Отже, як

зазначає Р. Подкур, М. Єжов, зважаючи на опрацювання методики проведення арештів по «національних лініях», вимагав за три дні здійснити масові арешти греків (Подкур Р., 2016. С. 113).

Начальник управління НКВС УРСР Донецької обл., старший майор державної безпеки Д. Соколинський у звіті від 10 січня 1938 р. доповів про арешт 3223 осіб грецької меншини, із них 99 грецьких підданих та 5 політемігрантів. Більшість працювала у сільському господарстві — 1638 осіб, в оборонній промисловості — 178 осіб, на вугільних і металургійних підприємствах — 617 осіб, у Маріупольському порту — 70 осіб (Подкур Р., 2016. С. 113).

Співробітники УНКВС оперативно провели арешти по «грецькій операції» і вже на засіданні «вищої двійки» від 10 січня 1938 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов і прокурор СРСР А. Вишинський засудили 174 представників грецької громади Донбасу до розстрілу (Протокол № 1 от 10 января 1938 года. URL: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_001.php). У супровідному листі начальник 8 (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, старший майор державної безпеки В. Цесарський наказував: «Немедленно приведите в исполнение приговора в отношении всех 174 человек, приговоренных к расстрелу. Дела на них со справками об исполнении приговоров вышлите в Москву» (Там само).

На засіданні «вищої двійки» від 15 січня 1938 р. М. Єжов та А. Вишинський засудили 274 представників грецької громади Донбасу до розстрілу, а 11 греків — до 10 років ув'язнення (Протокол № 2 от 15 января 1938 года (Донецкая обл.). URL: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_002.php).

За підрахунками 20 протоколів засідань «вищої двійки», оприлюднених І. Джухою на сайті «Грецький мартиролог», де списки арештованих формувалися УНКВС по Донецькій, Одеській, Чернігівській, Київській, Миколаївській, Полтавській, Харківській областях, 6 протоколів — за списками дорожньо-транспортних відділів (із них 2 — Північно-Донецької, 1 — Південно-Донецької, 1 — Одеської, 2 — Сталінської залізниць) протягом січня-квітня 1938 р. до розстрілу було засуджено 1612 греків УРСР, ув'язнено на 10 років 199 осіб, відправлено на дослідження справи 31 особу. Серед громадян Греції до розстрілу було засуджено 245 осіб, 165 — до 10 років таборів, справи 19 осіб було відправлено на дослідження (URL: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_000.php).

Р. Подкур наводить дані начальника 1 спецвідділу НКВС УРСР А. Назаренка: із 1 січня по 1 серпня 1938 р. у Сталінській області в особливому порядку по «грецькій лінії» до розстрілу

засудили 3191 особу, ув'язнили — 121 (Подкур Р., 2016. 126 с.).

Абсурдність звинувачень вражає: за підрахунками авторів «Книги пам'яті греків України» 63,8 % засуджених були звинувачені як учасники грецьких шпигунських, націоналістичних, контрреволюційних, диверсійно-повстанських організацій. За участь в інших контрреволюційних організаціях засудили 9,2 %, за антирадянську агітацію і пропаганду — 19,3 %, звинувачення у пропаганді фашизму інкримінувалось 0,7 %, шпигунами виявилися 2,4 %, за шкідництво було засуджено 4,6 %, а одна жінка отримала строк ув'язнення за те, що була членом родини зрадника батьківщини (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 304).

Не менш абсурдним виявився і сам механізм реалізації директиви НКВС на практиці. Як зазначає С. Білокінь, «колишнє ленінське Політбюро, очевидячки, завчасу не подбало про реєстрацію представників “ворожих національностей” (поляків, німців, естонців тощо) і не давало чекістам відповідних доручень. Тому, коли справа дійшла до етнічних чисток, за браком картотек довелося використовувати навіть телефонні книги: обліків за національністю НКВД союзне і відповідно республіканські наркомати не мали. І це не відомчий анекдот» (Білокінь С., 2017. С. 556).

Начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) С. Реденс, етнічний поляк, який за «зразкове та самовіддане виконання завдань уряду» був нагороджений у липні 1937 р. орденом Леніна, а за іронією долі у листопаді 1938 р. заарештований, у 1940 р. визнаний винним у шпіонажі на користь польської розвідки та звинувачений в участі у заколотній організації в системі НКВС й у тому ж році розстріляний, під час слідства зізнався: «...Робота за наказами про розгром шпигунських гнізд серед національностей, які не входять до Радянського Союзу (поляки, латиші, естонці, іранці, греки та інші) отримала назву “альбомної”, яку проводили методами, які інакше, ніж шкідливими, я назвати не можу... Сам порядок винесення вироків по цих “альбомних” справах був встановлений вельми і вельми примітивний, який заздалегідь допускав можливість творити усілякі неподобства, не побоюючись бути спійманим... я цілком і повністю несу відповідальність перед судом радянського народу... відчуваючи тиск з боку Єжова і центрального апарату, я у свою чергу тиснув на апарат — більше арештів» (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 8).

Нову лінію репресивної політики режиму легко помічали навіть в'язні. Моріс Шабле згадував: «На утро, после “подъема”, познакомившись с этой общей камерой, я был поражен ее “международным” составом. Это был, по истине, тюремный интернационал! Кого тут только не было! ...Здесь сидел болгарин доктор

Милорадович, несколько поляков, греков, болгар, немцев, венгров, молодой атлетически сложенный комсомолец, чех из-под Пильзена, костистый матрос-румын, старый еврей, бывший банковский служащий, галичанин лет 30-ти Саварин...» (Шабле М., 1947. С. 253).

Своєрідним «репресіям» було піддано і національні райони та сільради УРСР. У протоколі № 14 засідання політбюро ЦК Компартії України від 16 лютого 1938 р. вказувалось: «...отмечая наличие в ряде областей УССР различных национальных районов и сельсоветов (немецких, болгарских, греческих,), существование которых не оправдывается национальным составом населения этих районов, в соответствии с решением ЦК ВКП(б)У постановляет признать нецелесообразным дальнейшее существование как особых национальных районов, так и сельсоветов и ликвидировать национальные районы и сельсоветы путем реорганизации их в обычные районы, сельсоветы...» (Цит. за: Книга пам'яті греків України, 2005. С. 314). За постановою по Донецькій області було ліквідовано грецькі національні райони Старо-Каранський (сільради району було приєднано до Волноваського й Тельмановського районів) та Велико-Янісольський (перетворено на звичайні райони Сталінської області) (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 314–315).

При цьому «калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. У Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2, Велико-Янісольському — 679 та 45, Волноваському — 175 та 16, Маріупольському — 899 та 21, Старо-Бешівському — 623 та 31, Старо-Каранському — 460 та 19, Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (Див.: Книга пам'яті греків України, 2005. С. 224–226).

Усього ж під час «грецької операції» тільки на Донеччині було заарештовано 3658 осіб, з них розстріляли 3470. У переважній більшості це були чоловіки в розквіті сил. Їхня страта для грецької громади, яка в сукупності станом на 1926 р. налічувала понад 90 тис., мала катастрофічні наслідки. Зважаючи на необраховані втрати під час Голодомору, це був нищівний удар по генофонду грецької громади, для якої втрата понад 3 тисяч чоловіків важила дуже багато. І тому цілком не випадково протягом ХХ ст. вона виявляла сталу тенденцію до зменшення в абсолютних показниках (Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л., 2016. С. 162).

Слід зауважити, що для грецького населення УРСР репресії почались задовго до кінця 1937 р. — «кулацька операція» не могла оминати працюючих, а отже заможних українських греків. Спірос Поліхроніадіс, посол Греції у Москві,

16 серпня 1933 р. повідомляв у Міністерство закордонних справ Греції: «Кількість засуджених грецького походження просто величезна! Селяни, що залишаються поза колгоспом, викликають ворожість влади, вони переслідуються, а суди легко знаходять привід до їх засудження. У розмові з паном Стерном (представником радянського МЗС) я знову наполягав на звільненні греків, однак він заявив, що ув'язнених інших національностей не менше. Але він не міг заперечувати, що арешти відбуваються саме за національною ознакою» (Цит. за: Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А., 2009. С. 71). Спротив грецьких селян політиці колективізації давав радянському уряду формальний привід до арештів тих, хто не прийняв радянське громадянство і наполягав на збереженні грецького. Радянська влада навіть не намагалась відшукувати формальні причини для арештів. Грецький посол повідомляв, що усі жителі грецького села в Криму були заарештовані лише задля того, «щоб мобілізувати працьовитість селян» (Там само. С. 72). Після настирливих протестів грецького посольства більшість заарештованих греків була звільнена, але їх одразу ж виселили до Казахстану. В. Нікольський, наводячи порівняльні дані про національну приналежність заарештованих протягом «куркульської операції» по УРСР в цілому і Донецькій області зокрема у 1937 р., зазначав: даних по греках у загальноукраїнській звітності немає, але по Донецькій області після росіян (35,12 % від загальної кількості репресованих цієї категорії) та німців (7,45 %) вони «посіли» третє місце (2,46 %). У загальній масі усіх заарештованих в Україні у «куркульській» та «національній» операціях у 1937 р. греки «посідали» четверте місце (більше 13 % від загальної кількості), їх загальноукраїнська частина по «куркульській операції» була не досить значна — дещо більше 2 %, але за «національною» операцією кожний четвертий був греком (Нікольський В.Н., 2009. С. 835–837).

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді 263 виявлено 31 справу репресованих греків, із них 22 були підданими Греції.

Першого з них було заарештовано у неділю 29 серпня 1937 р. й розстріляно 1 листопада. Останніх двох заарештували 3 лютого й 23 березня 1938 р. (розстріляли обох у жовтні). На період з 15 грудня 1937 р. по 3 січня 1938 р. припадає уся решта (27) ув'язнень. Зокрема, 16 грудня було заарештовано 16 осіб. Із цих двадцяти семи осіб троє померло у тюрмі, один — у Карлазі й одного розстріляли 25 грудня 1937 р. 23 особи розстріляли в один день — 25 лютого 1938 р. (Білокінь С., 2017. С. 560). Всі вони були розстріляні за вже згаданою директивою від 11 грудня 1937 року № 50215.

Т. Снайдер у роботі «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» цілком справедливо зазначив, що у знищенні своїх громадян дві тоталітарні системи здійснювали однакові злочини в той же самий час, майже в тих самих місцях, сприяючи одне одному і підбурюючи одне одного. За підрахунками дослідника, знищувальні операції були спрямовані проти етнічних груп, які разом представляли лише 1,6 % радянського населення, однак склали не менш 36 % від загальної кількості жертв Великого терору. Таким чином, у членів переслідуваних національних меншин ймовірність бути розстріляними під час Великого терору була понад у 20 разів вища за звичайних радянських громадян. До кінця 1938 р. Радянський Союз знищив у 1000 разів більше осіб за етнічною ознакою, ніж нацистська Німеччина (Снайдер Т., 2015). Але якщо про нацистські злочини дізнавалися майже одразу, то сталінські на десятиріччя перетворилися на білу пляму радянської, української та світової історії, отруївши свідомість поколінням багатонаціонального населення України.

Таким чином, розгляд мотивів сталінського керівництва у здійсненні репресій стосовно грецького населення України, перебігу подій і наслідків «грецької операції» другої половини 1930-х років, протягом якої було ліквідовано господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» та неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства нацменшини, дає змогу дійти висновку про те, що звернення до історії сталінських репресій на тлі гібридної війни Росії проти України має бути одним із основних складників сучасної «політики пам'яті» в Україні. Це, безперечно, за умов усвідомлення того факту, що «Ренесанс сталінізму» в Росії є складовою російсько-українських війн пам'яті. При цьому маємо розуміти: маніпулювання комеморативними практиками за умов війни є не що інше, як військові «операції». У випадку зі сталінськими репресіями, зокрема проти національних меншин, це не просто намагання їх виправдати у минулому, а підготовка до дозволу в майбутньому. І про це маємо завжди пам'ятати.

ДЖЕРЕЛА

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–94 рр. Вид-ня 2-ге, виправл. і допов. К.: Пенмен, 2017. 1066 с.
2. Джуха І. Грецька операція: Історія репресій против греків в СРСР. СПб.: Алетейя, 2006. 416 с.
3. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. URL: http://kodeksy.com.ua/pro_zasudzhennya_komunistichnogo_ta_natsists_kogo_rezhimiv.htm
4. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII. URL: http://kodeksy.com.ua/pro_dostup_do_arhiviv_represivnih_organiv_komunistichnogo_totalitarnogo_rezhimu_1917-1991_rokiv.htm
5. Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А. «Мы есть. Мы были. Будем Мы». «Грецька операція» НКВД в Харькове. Х., 2009. 672 с.
6. Липа Ю. Призначення України. Л.: Хортиця, 1938. URL: http://www.ukrlit.net/lib/lipa_yuriy/1.html
7. Литвиненко О.М. Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень; Відділ гуманітарної безпеки. 05.06.2015. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>
8. Никольский В.Н. «Кулацкая операция» НКВД 1937–1938 гг. в украинском Донбассе и ее статистическая обработка. *Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе № 00447* / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. М.: РОССПЭН; Германский исторический ин-т в Москве, 2009. С. 785–843.
9. Книга пам'яті греків України / В.М. Никольський, О.М. Бут, П.В. Добров, В.О. Шевченко. Донецьк: Вид-во КП «Реґіон», 2005. 336 с.
10. Подкур Р.Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
11. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область. Кн. перша. Науково-документальні нариси. Донецьк: Вид-во КП «Реґіон», 2004. 648 с.
12. Романцов В.М., Богатікова О.В. Причини проведення «грецької операції» в умовах сталінського тоталітарного режиму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* Маріуполь, 2011. Вип. 1. С. 17–22.
13. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
14. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи / відп. ред. Г. Боряк. К.: Інститут історії України, 2016. 616 с.

15. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
16. Шабле М. В доме предварительного заключения. *Новый журнал*. 1947. Т. XVII. С. 253–254.
17. Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. URL: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3229636/Martin%201998.pdf?sequence=2>.

REFERENCES

1. Bilokon, S. (2017). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–94 rr. Vydannia druhe, vypravlene i dopovnene. K.: Penmen [in Ukrainian].
2. Dzhuha, I. (2006). Grecheskaia operatsiia: Istoriia repressii protiv grekov v SSSR. SPb.: Aleteia [in Russian].
3. Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystytskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky vid 9 kvitnia 2015 roku, № 317-VIII) [in Ukrainian].
http://kodeksy.com.ua/pro_zasudzhennya_komunistichnogo_ta_natsists_kogo_rezhimiv/4.htm
4. Zakon Ukrainy pro dostup do arkhiviv represyvykh orhaniv komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv vid 09.04.2015 № 316-VIII [in Ukrainian].
http://kodeksy.com.ua/pro_dostup_do_arhiviv_represivnih_organiv_komunistichnogo_totalitarnogo_rezhimu_1917-1991_rokiv.htm
5. Lebedeva, V. P., Uzbek, Ye. A., Dziubenko, N. A. (2009). “My yest. My byli. Budem My.” “Grecheskaya operatsiia” NKVD v Kharkove. Kharkov: Timchenko A. N. [in Russian]
6. Lypa, Yu. (1938) Pryznachennia Ukrainy. Lviv: Khortytsia [in Ukrainian].
http://www.ukrlit.net/lib/lipa_yuriy/1.html
7. Lytvynenko, O. M. Vyklyky natsionalnii politytsi pamiaty v chasy «hibrydnoi viiny». Analitychna zapyska, Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, Viddil humanitarnoi bezpeky [in Ukrainian].
<http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>
8. Nikolskiy, V. N. (2009). «Kulatskaia operatsiia» NKVD 1937–1938 gg. v ukrainskom Donbasse i yeio statisticheskaia obrabotka. *Stalinizm v sovetskoj provintsii: 1937–1938 gg. Massovaya operatsiya na osnove # 00447*, sost. M. Yunge, B. Bonvech, R. Binner. M.: ROSSPEN; Germanskiy istoricheskiy in-t v Moskve, pp. 785–843 [in Russian].
9. Knyha pamiaty hrekiv Ukrainy. (2005). Donetsk: Vyd-vo KP «Rehion». 336 p. [in Ukrainian].
10. Martin, T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing [in English].
<https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3229636/Martin%201998.pdf?sequence=2>
11. Podkur, R. Yu. (2016). “Velykyi terror” 1937–1938 rr. na Donbasi. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 126 p. [in Ukrainian].
12. Reabilitovani istoriieiu. U 27 tomakh: Donetska oblast (2004). Knyha persha. Naukovo-dokumentalni narysy. Donetsk: vyd-vo KP “Rehion”. 648 p. [in Ukrainian].
13. Romantsov, V. M., Bohatikova, O. V. (2011) Prychyny provedennia «hretskoi operatsii» v umovakh stalinskoho totalitarnoho rezhymu. Mariupol, *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu, Seriia: Istoriia. Politolohiia*, Vyp. 1, pp. 17–22 [in Ukrainian].
14. Smolii, V., Kulchytskyi, S., Yakubova, L. (2016) Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy. *Analitychna dopovid*, vidp. red. H. Boriak, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 616 p. [in Ukrainian].
15. Snayder, T. (2015). Krovavyie zemli: Yevropa mezhdru Gitlerom i Stalinym. Per. s angl., Kyiv: Duliby, 584 p. [in Russian].
16. Shable, M. (1947) V dome predvaritel'nogo zakliucheniia. *Novyi zhurnal*, T. XVII, pp. 253–254 [in Russian].
17. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front. (2017). Za zah. red. V. P. Horbulina, Kyiv: NISD, 496 p. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 05.11.2019.